

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Za pět minut dvanáct (k využití číselných výrazů v ustálených spojeních)¹

EverywhereAt the last minute
(the consideration of the usage of numerals in fixed phrases)

MILAN HRDLIČKA

Univerzita Karlova v Praze
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4976-8286>
E-mail: milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Abstract: In Czech like in other languages there are fixed phrases containing numerals. They have transferred meanings and are used in everyday communication in certain standardized situations. In other languages some of them can have partly modified form (for example the Czech phrase „Measure twice and cut once“ / in English „Look before you leap“/ corresponds the Russian „Measure seven times nad cut once“). In the contribution selected phrases with numerals are presented and commented, especially those with the numeral five. In

¹ Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

addition, the variations of numerals in certain contexts are mentioned – for example „He is twenty-eight“ and „He is eight-twenty“ (the second form is possible only in Czech).

Abstrakt: V češtině se stejně jako v jiných jazycích vyskytuje mnoho ustálených spojení obsahujících číslovky. Tyto frazémy mají přenesený význam a užívají se v každodenní komunikaci v určitých typizovaných situacích. Některé frazémy mohou mít v jiných jazycích částečně obměněnou podobu (českému *Dvakrát měř, jednou řež* odpovídá ruské *Sedmkrát měř, jednou řež* aj.). V příspěvku se prezentují a komentují vybraná ustálená číselná vyjádření, zejména ta s číslovkou *pět*. Zmiňuje se rovněž uzuální užívání variantních podob číslovek v určitých kontextech, např. *Je mu dvacet osm let* vs. *Je mu osmadvacet let*.

Keywords: anomaly, numeral, number, form, phrase, idiom, semantics, the symbolism of numbers, variability, verbal communication, meaning

Klíčová slova: anomálie, číslovka, číslice, forma, frazém, idiom, sémantika, symbolika čísel, variantnost, verbální komunikace, význam

Ve známém meziválečném románu Karla Čapka *Továrna na absolutno* (první vydání vyšlo v roce 1922) v jedné z kapitol stojí:

Počkejte, tady vykládá o hypertrofii stran a církvi. To prý je dědičná choroba česká. O tom nemůže být nejmenší pochybnosti, jak říkával doktor Kramář. Pročez zapřísaháme Vás, abyste v této hodině dvanácté, kdy ze všech stran hrozí nebezpečnoství veliké a děsné, vyzvali národ náš, aby se semkl v celonárodní jednotu na obranu vlasti (Čapek, 2013, s. 304–305).

Uplatnění číslovky *dvanáct*, značící zde nepochybně „v nejvyšší čas“, „na poslední chvíli“, „v poslední možnosti“, není v Čapkově literárním textu náhodné. Uvedená kvantita má (nejen) ve zmíněném uměleckém díle své opodstatnění a zjevný význam (nejinak je tomu v případě numerale *pět*, které figuruje v názvu příspěvku), ostatně jako četná další číselná vyjádření v současné češtině, viz dále. V příspěvku zasadíme problematiku číselných frazémů do širšího kontextu, doložíme ji na základě našeho jazykového povědomí vybranými příklady a stručně připomeneme některé její relevantní momenty.

Čeština – stejně jako další národní jazyky – využívá mnohých běžně užívaných ustálených (frazologizovaných)² číselných spojení majících ve verbální komunikaci přenesený význam a plnících určitou komunikační roli.³ Jistě netřeba zdůrazňovat, že

² Užívání pojmu *frazém* a *idiom* nebývá jednotné. Někdy se oba pojmy chápou jako výrazy v zásadě synonymní, jindy se odlišují, srov. M. Čechová a kol. (2011, s. 66): „Frazém (frazologismus) je ustálené vícekomponentové, často obrazné a expresivní celistvé pojmenování s omezenou kolokabilitou/spojovatelností, leckdy anomální (*křížem krážem* = křížem křížem). /.../ Máme-li na mysli sémantickou stránku frazému, mluvíme o idiomu.“

³ Idiom se na rozdíl od frazému vyznačuje metaforickým významem (sémantickou anomálií), např. *Padají trakaře* (= venku je nevlídné počasí), pro ten je zase příznačná anomálie formální (*nechat ležet ladem* = nechat půdu neobdělávanou). V komunikaci ovšem dochází k souvškytu obou parametrů (*bláá vrána* = výjimka; jde jak o přenesený význam, tak o specifikum formální spočívající v neexistenci plurálu), proto převažuje užívání pojmu frazém.

hojně užívaná a typická spojení by měl (alespoň pasivně) ovládat i pokročilejší zahraniční bohemista. Uvedeme některá z nich se stoupající číselnou hodnotou a se stručným parafrázovaným přiblížením jejich významu:

- 1) *Nula od nuly pojde* – význam by se dal vyjádřit slovy „z ničeho nic není / kde nic není, nic ani být nemůže“, „když člověk nic nemá, nemůže nic poskytnout,“ (srov. také významově blízké spojení „*Kde nic není, ani smrt nebere*“, ev. „*Kde nic tu nic*“);
- 2) *Pro jedno kvítí slunce nesvíí* – užívá se v situaci, kdy dívka odmítne nápadníka, význam lze shrnout slovy „nevadí, nic si z toho nedělej, na světě je spousta jiných dívek“⁴;
- 3) *Má to z druhé ruky* – nemá příslušnou informaci od pramene, nemusí tedy jít o věrohodnou zprávu;
- 4) *Kdo rychle dává, dvakrát dává* – pohotová pomoc je nejužitečnější;
- 5) *Když se dva perou, třetí se směje* – z konfliktu dvou rivalů mnohdy těží třetí strana;
- 6) *Ve dvou rada, ve třech zrada* – dva lidé si pomáhají, jsou-li ovšem tři, dva se často spojí proti tomu třetímu;
- 7) *Kdo šetří, má za tři* – spořivý člověk má mnoho peněz (klíčovou roli zde hraje rým);
- 8) *Jeden za osmnáct, druhý bez dvou za dvacet* – oba jsou stejně špatní, sotva přeměří, ani jeden nevyhovuje, neodpovídá představám, požadavkům, očekáváním;
- 9) *Po obědě si dá rád dvacet* – po obědě si rád odpočine, zdřímne, udělá si kratší siestu;
- 10) *Medardova kápě čtyřicet dní kape* – pranostika: prší-li na Medarda (osmého června), bude nejspíše celé léto deštivé počasí;
- 11) *Nerad', není ti šedesát* – nerad', neplet' se do dané záležitosti, nejsi dostatečně moudrý ani zkušený (s posouvajícím se věkem odchodu do starobního důchodu však číselný údaj stále více zastarává)⁶;
- 12) *Jsou sto let za (v)opicema* – jsou (technologicky či jinak) nemoderní, zaostávající, zastaralí;
- 13) *Stokrát nic umořilo vola* – spousta zdánlivě nicotných, drobných úkolů a povinností může člověka zcela udolat;

⁴ V této souvislosti připomínáme pevně ukotvenou a rozmanitou symboliku čísel J. Černý a J. Holíš (2004).

⁵ Zde může jít o souvislost s biblickou potopou světa i s jinými záležitostmi (věřící se má čtyřicet dní před zmrtvýchvstáním Ježíše Krista postit aj.).

⁶ Podobných zastarávajících vyjádření nalézáme vícero, kupř. *Jeden hot, druhý čehý* (nemohou se shodnout, spolupracovat); *Sto volů zpátky nevrátí, co hloupá huba vypustila* (jednou řečené už nelze vzít zpět); *Je to z roku raz dva* (velmi staré, nemoderní); *z jedné ruky načisto* (hned, bez předchozí přípravy); *Bylo to cítit / slyšet na sto honů* (velmi daleko) atd.

14) *Mám sto chutí⁷ se na to vykašlat* – mám velkou chuť danou věc nedělat (je zajímavé, že se jedná v zásadě převážně o negativní přístup);

15) *Utíkali ostošest (o sto šest)* – Spojení „o 106“ znamená „dělat něco rychle, velmi nadšeně, s maximálním nasazením“; vyskytuje se v mnoha kontextech (*pracovat o 106, psát o 106, uklízet o 106, překládat o 106* apod.).

Časopis *Naše řeč* (autor neuveden, 1937, s. 282) přináší jedinečný doklad vysledování původu tohoto obecně užívaného (možná dokonce nejfrekventovanějšího) frazému v češtině. Text v rubrice *Drobnosti* resumujeme slovy Ladislava Malého, pana řídícího učitele ve výslužbě, z Příbrami:

[...] v roce 1880 jsem se přel s přítelem K., že děvče, do jehož očí se zadíval, nikdy nezíská. Kolega se se mnou vsadil, že do sv. Jana Nepomuckého bude ta dívka jeho. Měl na to lhůtu od 29. ledna do 15. května, tedy celých sto šest dnů. To jsme si často připomínali rčením, že jde „o sto šest“, a některý z kolegů je zanedlouho zanesl i do vtipů Humoristických listů. Odtud se pak toto spojení rychle rozšířilo do obecného úzu, přestože tehdy nikdo nechápal první ani vlastní význam zmíněných slov.

K řečovému uplatnění číslovky *pět* a počítaného předmětu jsme se vyjádřili již opakovaně (viz Hrdlička, 2002, 2011 aj.), připomínáme nyní i její nepřehlédnutelné uplatnění v ustálených číselných spojeních, srov.:

- 1) *Je jako páté kolo u vozu* (je zbytečný, nepotřebný);
- 2) *Jde to s ním od deseti k pěti* (jde to s ním z kopce, je na tom stále hůř – zdravotně, v osobním životě aj.);
- 3) *Mele páté přes deváté* (jeho projev nemá hlavu ani patu, je chaotický, nepřehledný);
- 4) *Nemá všech pět pohromadě* (je zvláštní, není normální);
- 5) *Koupil to za pět prstů* (danou věc odcizil);
- 6) *Bylo nás tam pět a půl* (velmi málo, téměř nikdo);
- 7) *Seber si svých pět / pár švestek a jdi / vypadni⁸* (sbal si všechny věci a odejdi);

⁷ Připomínáme zajímavou oblast neurčitých významů číslovek určitých (blíže Porák, 1958), např. *tisíceré díky* (děkuju moc, velké poděkování), *Máme času milion* (spoustu času), *Opakoval to snad po sté* (velmi často) apod. Velmi podnětné je sledovat původ některých lexémů obsahujících kvantitu. Tak např. základ pojmenování *oběd, obědvat* pochází ze spojení *ob+jed* (snad společné jídlo) (viz Rejzek, 2001); jindy může být formální podoba zavádějící, srov. výrazy *opět, zpět* – zde se nejedná o číselná spojení, nýbrž o deformované (staročeské) užití slova *pata* (původní význam by byl „od paty zpět“ (srov. Rejzek, 2001).

⁸ Odkazujeme na občasné zajímavé mezijazykové odlišnosti i paralely: v češtině se kupř. začíná od nuly, v japonštině až od jedné; českému *Dvakrát měř, jednou řež* odpovídá ruské „sedmkrát měř“; v němčině si má dotýčný v případě odchodu sbalit „sedm věcí“; v polštině dotýčný mele „páté přes desáté“ atd.

- 8) *Ten nový model má všech pět pé* (je dokonalý; původně se uvádělo, že ideální žena má být pěkná, poctivá, pracovitá, poslušná a má mít peníze – má být tedy „prachatá“);
- 9) *Přišel / odevzdal to / dokončil práci za pět minut dvanáct*, viz dále (na poslední chvíli, chvíli před časovým limitem, v nejvyšší čas)⁹ aj.

Výrazné místo, jak již bylo zmíněno výše, zaujímá mezi číselnými vyjádřeními počet *dvanáct* – v křesťanství totiž ono číslo symbolizovalo dokonalost a úplnost. Rozlišujeme proto v kalendářním roce dvanáct měsíců stejně jako dvanáct znaků zvěrokruhu, v polovině denní doby nacházíme poledne a půlnoc (vždy po dvanácti hodinách), dvanáct bylo rytířů u kulatého stolu i apoštolů, stejný počet bran měl nebeský Jeruzalém, na vlajce Evropské unie figuruje dvanáct hvězd symbolizujících celistvost, jednotu apod. (blíže Černý a Holeš, 2004, s. 201; Filipec a kol., 1998 aj.).

V souvislosti s ustáleným užíváním číselných výrazů v současné češtině ještě zmíníme výskyt konkurenčních číselných spojení (jejich formální podoba je nepochybně motivována němčinou – srov. *dvacet tři* vs. *tríadvacet* – *dreißig*) v určitých kontextech.

Ve vybraných spojeních, např. *Vyhoštěný zahraniční diplomat* (persona non grata) *musí opustit republiku do čtyřadvaceti (do osmačtyřiceti) hodin*, četnost jejich řečového výskytu podle našeho soudu výrazně převažuje, uplatnění analogických spojení je však běžné i v dalších situacích. Některé z nich zde stručně připomeneme.

S původem „německým způsobem“ čtení číselných výrazů se – jako s běžnou užívanou, někde dokonce dominující variantou – mnohdy setkáváme kupř. při uvádění věku určité osoby (*Před měsícem mu bylo pětapadesát; Vítali mezi sebou čerstvého pětáctýřicátníka; Všiml si pohledné pětatřicítky*), při zmínce o některých letopočtech (*Bavili se o událostech z pětáctýřicátého, devětaosmdesátého; V osmašedesátém emigrovali do Kanady*), při označování číslic dopravních prostředků (*Do práce jezdí dvaadvacátkou; Jede tam také třiačtyřicítka*), při uvádění hodnot teploty, a to jak člověka (*Včera večer měla zase osmatřicet!*), tak počasí (*V odpoledních hodinách se bude teplota pohybovat mezi tříadvaceti až pětadvaceti stupni*). Může se jednat také o vyjádření pořadí (*Doběhl do cíle až jako dvaapadesátý; Přihlásil se již pětšedesátý zájemce*) i o další významy.

Řečové užívání frazeologizovaných číselných spojení je v současné češtině běžné. Jejich adekvátní osvojení by mělo být samozřejmou součástí komunikační kompetence pokročilejšího uživatele českého jazyka, a to i jeho nerodilého mluvčího.

Literatura

Autor neuveden. (1937). O sto šest. *Naše řeč*, 21(9–10), 282.

ČAPEK, K. (2013). *Krakatit. Továrna na absolutno*. Praha: Dobrovský s.r.o.

ČECHOVÁ, M., a kol. (2011). *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

ČERNÝ, J. a HOLEŠ, J. (2004). *Sémiotika*. Praha: Portál.

FILIPEC, J. a kol. (1998). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.

HRDLÍČKA, M. (2005). O číslovce pět. *Naše řeč*, 85(1), 52–54.

HRDLÍČKA, M. (2011). K užívání českých číslovek a číselných výrazů (se zřetelem k češtině jako cizímu jazyku). *Studie z aplikované lingvistiky*, 2(1), 11–22.

PORÁK, J. (1958). O neurčitěm významu číslovek určitých. *Naše řeč*, 41(9–10), 241–251.

REJZEK, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.

⁹ Srov. i starší spojení jako *křepelka volá pět peněz; pro pět ran do čepice* aj.